Instagram: stela_knjige
Facebook: stela
www.stelaknjige.rs

NASLOV ORIGINALA
Gregory A. Freeman
The Forgotten 500: *The Untold Story of the Men Who Risked All For the Greatest Rescue Mission of World War II*

Copyright © Gregory A. Freeman 2007
All rights reserved including the right of reproduction in whole or in part in any form.
This edition published by arrangement with Dutton, an imprint of Penguin Publishing Group, a division of Penguin Random House LLC.
Za izdanje na srpskom jeziku © Publik praktikum 2022

ZA IZDAVAČA
Marko Sabovljević

UREDNIK
Marina Sabovljević

LEKTURA I KOREKTURA
Borka Slepčević

DIZAJN KORICA
Siniša Subotić

SLOG I PRELOM
Studio Znak

ŠTAMPA
Alpha print, Zemun

TIRAŽ
1.000

IZDAVAČ
Publik praktikum, imprint Stela
Dobrovoljačka 10/I, Zemun
office@publikpraktikum.rs
011/4202 544; 011/4202 545

GODINA IZDANJA
2022

Sva prava zadržana. Nijedan deo ove knjige ne sme se kopirati ni prenositi u bilo kom obliku ili bilo kojim sredstvima, elektronskim ili mehaničkim, uključujući foto-kopiranje, snimanje ili bilo koji sistem za skladištenje i pretraživanje informacija, bez pismenog odobrenja izdavača.

500 ZABORAVLJENIH

GREGORI A. FRIMAN

Sa engleskog prevele
Ljiljana Nedeljković i Snežana Radošević

Stela

Za Nikolasa

Sadržaj

Uvod 11

1. Izvući ćemo ih 17
2. Napusti avion! 27
3. Prebrojavanje padobrana 45
4. Amerikanski? 56
5. Dugo putovanje neznano kuda 78
6. Bekstvo iz Jugoslavije 99
7. Pasoše, molim 120
8. Ličnost godine 135
9. Napušteni saveznik 152
10. Koga briga za Britance 172
11. Kozje mleko i hleb s plevom 196
12. Potpuno američki tim 212
13. SOS... u iščekivanju spasilaca 218
14. Sletanje će svakako biti neprijatno 228
15. Crveno. Crveno. Crveno. 243
16. Kući idu bosonogi 256
17. Svetski vihor 272
18. Tajne i laži 300

Epilog 307

Delimični spisak pilota spasenih u operaciji „Halijard 314

Literatura 322

Zahvalnost autora 326

Beleška o autoru 327

Osećanje dužnosti nas nikada ne napušta. Ono je sveprisutno, kao Bog. I kada poletimo na krilima jutra i kada se nađemo na najudaljenijim morima, dužnost je uvek s nama; ispunjena nas čini srećnima, izneverena nas čini krajnje nesrećnima. Kada kažemo da će nas prekriti tama, i u tami i na svetlosti naše su obaveze s nama.

Danijel Vebster
Rasprava o ubistvu kapetana Vajta,
6. april 1830, knjiga VI, str. 105

Uvod

Jedna od poslednjih neispričanih priča iz Drugog svetskog rata istovremeno je i jedna od najznačajnijih priča toga rata. To je priča ispunjena avanturom, srčanošću, opasnošću i junaštvom koji se prepliću s mrežom zavera, laži i prikrivanja.

Priča o operaciji „Halijard", spasavanju petsto dvanaest savezničkih pilota, zarobljenih iza neprijateljskih linija, jedna je od najznačajnijih priča o spasavanju i bekstvu koje su se ikada dogodile, ali gotovo niko nikada nije čuo za nju. I to namerno. Američka, britanska i jugoslovenska vlada decenijama su krile detalje te priče, svesno prećutkujući zasluge hrabrih spasilaca i stranog saveznika koji je dao život ne bi li pomogao savezničkim pilotima dok su za njima tragali nacisti po jugoslovenskim vrletima.

Operacija „Halijard" predstavljala je najveće ikad preduzeto spasavanje oborenih američkih pilota i jedan od najvećih poduhvata te vrste kako u tom ratu, tako i u vremenu koje je usledilo. Nemcima pred nosom i uglavnom usred bela dana, spasene su stotine američkih pilota i njihovih kolega iz drugih zemalja. Misija je u potpunosti uspela i zaslužila je najveći mogući publicitet u filmskim žurnalima i na naslovnim stranama novina i časopisa. Ipak, to se nije dogodilo.

To je malo poznata epizoda koja je počela izuzetno napetim spasavanjem u avgustu 1944, nakon čega je usledio čitav niz novih spasilačkih akcija tokom nekoliko meseci. Američki agenti iz Agencije za strateške službe (OSS),[1] preteče CIA, radili su zajedno sa srpskim

[1] OSS *(Office of Strategic Services)* – Agencija za strateške službe, prva zvanična obaveštajna agencija, formirana 13. juna 1942. dekretom predsednika Ruzvelta, po uzoru na sličnu britansku službu. Rasformirana je ukazom predsednika Trumana 20. septembra 1945. Na njenim ostacima osnovana je CIA 1947. (Prim. prev.)

gerilcem, generalom Dražom Mihailovićem, na organizovanju i izvođenju te strogo tajne i obimne spasilačke misije.

Ovo su priče mladih pilota oborenih iznad jugoslovenskih brda tokom borbenih letova i priče četvorice tajnih agenata koji su vodili akciju njihovog neverovatnog spasavanja. Ovo su priče mladića od kojih su mnogi pripadali prvoj generaciji koja je u porodici stekla američko državljanstvo; bili su ponosni, rodoljubivi sinovi evropskih doseljenika. Svi su oni izgarali od želje da se priključe ratnim naporima i da se bore protiv Nemaca, nalazili su uzbuđenje čak i u često smrtonosnim letovima iz Italije kako bi bombardovali nemačka naftonosna polja u Rumuniji, ali su bili primorani da iskoče iz pogođenih aviona i padnu u ruke neobičnih, naizgled grubih seljaka u zemlji o kojoj nisu ništa znali. Uskoro su shvatili da su lokalni stanovnici – Srbi, bili spremni da žrtvuju sopstvene živote samo da bi sprečili da oboreni piloti padnu u ruke Nemaca, ali su se ipak pitali hoće li iko doći po njih ili će ostatak rata provesti na kozjem mleku i hlebu umešenom s mekinjama, skrivajući se od nemačkih patrola.

Kada je služba OSS u Italiji saznala da su piloti u nevolji, agenti su počeli da razrađuju složen i do tada nepoznat plan spasavanja – Amerikanci su nameravali da pošalju flotu teretnih aviona C-47, koji bi sleteli u brdima Jugoslavije, iza neprijateljskih linija, kako bi izvukli stotine pilota. Bilo je to neverovatno smelo i opasno, ali nije postojao nijedan drugi način da se ti momci izvuku s teritorije pod nemačkom okupacijom. Činilo se da nema kraja spisku opasnosti i potencijalnih problema: piloti su morali da izbegnu zarobljavanje sve dok se ne organizuje akcija spasavanja; morali su bez ikakvog alata i u savršenoj tajnosti da izgrade poletno-sletnu stazu koja bi bila dovoljno široka da posluži kao pista za avione C-47; konačno, avioni su morali da slete i uzlete a da pritom ne budu oboreni.

Pozornica na kojoj se odvijalo to dramatično istorijsko poglavlje bila je oblast koja je, za današnje Amerikance, postala sinonim za surovi građanski rat, versko nasilje i svireposti počinjene radi etničkog čišćenja, što je utisak za koji se ne može reći da je sasvim

netačan, mada možda zanemaruje bogatu kulturnu istoriju celog regiona. Srbija zauzima centralni deo Balkanskog poluostrva, regiona u južnoj Evropi koji je od Italije odvojen Jadranskim morem. Ona se graniči s Mađarskom na severu, Rumunijom i Bugarskom na istoku, Albanijom i Makedonijom na jugu, i Crnom Gorom, Hrvatskom i Bosnom i Hercegovinom na zapadu.

Kroz istoriju, ta oblast se nalazila na razmeđu velikih carstava čija je blizina doprinela stvaranju bogate mešavine etničkih obeležja i kultura, ali je zemlji donela i dugotrajni period trvenja i sukoba između suparničkih grupa. Nesloga i sukobi karakteristični za ovaj region čak su iznedrili termin „balkanizacija", kojim se označava razjedinjenost i razbijenost na suparničke političke entitete, često nasilnim putem. I sama reč „Balkan" neretko je sinonim za područje u kome se vode verske borbe i građanski ratovi.

Bivša Jugoslavija je region koji ostavlja utisak neprestanih previranja. Drugi svetski rat zatekao je Srbiju kao sastavni deo Kraljevine Jugoslavije, koja je 1945. postala Demokratska Federativna Jugoslavija.[2] Godine 1992. ova zemlja je preimenovana u Saveznu Republiku Jugoslaviju, a zatim u Državnu zajednicu Srbije i Crne Gore, koja je postojala od 2003. do 2006, kada je Crna Gora izglasala odluku o istupanju iz državne zajednice i zvanično proglasila nezavisnost 5. juna 2006. godine.

Granice i oblasti Srbije u velikoj su meri određene prirodnim formacijama, uključujući tu i planinske vence Karpata i Balkana. Ta planinska oblast bila je nepremostiva prepreka za pogođene američke bombardere kada su pokušavali da se vrate u svoje baze u Italiji, ali je ona u isto vreme pružala i zaklon oborenim vazduhoplovcima, štiteći ih od nemačkih patrola koje su ih progonile.

Od 1914, kada je austrijski nadvojvoda Franc Ferdinand ubijen u Sarajevu, što je pokrenulo Prvi svetski rat, do nacističke okupacije

[2] U izvorniku na ovom mestu stoji Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija. Međutim, prvo je 7. marta 1945. nastala privremena Demokratska Federativna Jugoslavija, koja je trajala do 29. novembra iste godine, kada je proglašena Federativna Narodna Republika Jugoslavija. Ustavom iz 1963. godine naziv države je promenjen u Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija. (Prim. prev.)

u Drugom svetskom ratu, ovaj region bio je poprište globalnih sukoba, a u njemu su se, u isto vreme, vodile i unutrašnje bitke. Bivšu Jugoslaviju činile su različite etničke i verske grupe, uključujući i Srbe, Hrvate, Muslimane i Slovence. Tokom starije i novije istorije, veći deo borbi u ovom regionu vodio se između ovih grupa radi kontrole nad teritorijom. Posle Drugog svetskog rata, bosanski Muslimani su snažno podržavali komunističkog lidera Josipa Broza Tita, delimično zbog toga što je uspešno čuvao mir među etničkim grupama – isto onako kao što je italijanski diktator Benito Musolini učinio da vozovi idu na vreme. Srbi su najbrojnija etnička grupa u bivšoj Jugoslaviji, a osnovu njihovog nacionalnog identiteta čini Srpska pravoslavna crkva.

Posle Prvog svetskog rata srpska monarhija je dominirala u novoj državi – Jugoslaviji. Tokom Drugog svetskog rata, ustaše, kako su se zvali hrvatski fašisti, i Nemci pobili su stotine hiljada Srba, Jevreja i Roma. Neki Muslimani su se borili na strani nacista, dok su se mnogi drugi Muslimani i Hrvati borili na strani partizana, koje je predvodio Tito. Srbi su podržavali kraljevsku vladu u izgnanstvu.

Ove prastare mržnje i etnički razdori razbuktali su se 1992, i to je prouzrokovalo najsurovije borbe na evropskom tlu od završetka Drugog svetskog rata. Tada je poginulo više od dvesta hiljada ljudi, većinom civila, a milioni su ostali bez krova nad glavom. Dok su borbe besnele i svet saznavao za zlodela nad civilnim stanovništvom, počinjena samo zbog drugačijeg etničkog porekla, evropske zemlje su uzvraćale brojnim mirovnim predlozima od kojih nijedan nije doneo mir. Tada su Sjedinjene Američke Države organizovale mirovne pregovore u vazduhoplovnoj bazi Rajt Paterson, kraj Dejtona, u američkoj saveznoj državi Ohajo. Ti pregovori su 21. novembra 1995. doveli do mirovnog sporazuma i očekivalo se da će šezdeset hiljada vojnika NATO-a zaustaviti sukobe.

Rat u Bosni devedesetih godina prošlog veka bio je posebno okrutan. Mada se Srbi generalno smatraju agresorima u bosanskom sukobu devedesetih godina, postoje i sasvim opravdane optužbe da su Hrvati i Muslimani imali zarobljeničke logore i da su činili ratne

zločine. Neki su optuživali bivšeg bosanskog predsednika Aliju Izetbegovića da se pravio da ne vidi kako njegovi muslimanski vojnici čine ratne zločine u znak odmazde za srpske napade. Mnogi Srbi priznaju dokazana zlodela pripadnika paravojnih jedinica bosanskih Srba nad muslimanskim i hrvatskim civilima, ali istovremeno tvrde da su i srpski civili bili žrtve sličnih zločina a da je izveštavanje zapadnih medija bilo iskrivljeno i neobjektivno, pristrasno i tako obojeno da koristi muslimanskoj i hrvatskoj strani.

Dejtonskim sporazumom nije u potpunosti okončano nasilje u tom regionu. Između 1998. i 1999, neprekidni sukobi na Kosovu, pokrajini na jugu Srbije, između srpskih i jugoslovenskih snaga bezbednosti i Oslobodilačke vojske Kosova podstakli su NATO na vazdušno bombardovanje, koje je trajalo sedamdeset osam dana. Među Srbima, Hrvatima i Muslimanima na teritoriji bivše Jugoslavije i dalje vlada krhki mir.

Američki piloti koji su iskočili iz svojih bombardera iznad Jugoslavije u Drugom svetskom ratu veoma su malo znali o složenoj i burnoj istoriji zemlje u koju su se spuštali, kao i o međunarodnim sporovima u koje će biti uvučeni. Sve što su tražili bilo je utočište i put kojim će se vratiti kući, i duboko ih je dirnula svesrdna podrška siromašnih srpskih seljaka koji su sopstvene živote izlagali opasnosti ne bi li pomogli Amerikancima palim s neba.

U vreme kada je svet saznao za nasilje počinjeno u nedavnim bosanskim ratovima, postojao je samo mali broj onih koji su znali da su ljudi u toj dalekoj zemlji svojevremeno učinili veliku uslugu američkom narodu i mnogobrojnim uplašenim, umornim i gladnim mladićima. Ti ljudi su čuvali tu priču i pričali su je svima koje su poznavali, ali je ona ipak lagano nestajala s petsto zaboravljenih momaka.

Danas je samo nekolicina spasenih pilota i agenata OSS-a živa i u stanju je da ispriča tu priču, ali i njihovo zdravlje je sve slabije i sećanja im brzo blede. Zato oni i insistiraju na tome da svet sazna istinu o onome što se događalo u Jugoslaviji 1944. godine, uključujući i

niz gotovo neverovatnih slučajnosti i srećnih okolnosti – od neverovatnog susreta sa ženom jednog istaknutog nacističkog oficira do krava koje su se pojavile u pravom trenutku, sve ono što je dovelo do njihovog spasavanja.

Oni tu priču nikada nisu zaboravili i nisu spremni da dopuste da ona iščili s njihovom smrću.

Poglavlje 1

Izvući ćemo ih

Jugoslavija, avgust 1944.

Ovo selo je izgledalo baš kao i svako drugo selo kroz koje je Kler Mazgrouv tokom protekla četiri dana prolazio: jednostavne kamene kuće s krovovima od trske i slame, s malo nameštaja i još manje hrane. Ljudi u tim kućama dočekivali su ga s dobrodošlicom iako on nije imao pojma ni ko su oni ni šta nameravaju da učine s njim. Dim iz ognjišta mešao se s teškim mirisom vlažnog sena i stoke, istim onim prodornim mirisom koji se tako snažno osećao u svim ovim selima. Koračajući za svojim naoružanim pratiocem, ušao je u malu kuću i nervozno pogledao oko sebe, nastojeći da proceni šta bi moglo da se dogodi. Po svemu sudeći, to je bilo to; ovo je bilo mesto na koje su želeli da ga dovedu. Da li je to bila neka vrsta sigurne kuće u kojoj bi mogao da se krije od Nemaca i da ne beži sve vreme? To pitanje je postavljao sebi u svakom selu u kojem su se on i drugi američki piloti zaustavljali tokom proteklih dana, ali bi se svaki put ispostavilo da je to samo još jedna etapa putovanja – nekuda. Mazgrouv i drugi piloti bombardera nisu imali pojma kuda ih vode ti naoružani lokalni pratioci. Đavola, oni čak nisu bili sigurni ni da ih stvarno vode *nekuda.* Koliko je on sam mogao da proceni, njih su samo vodili unaokolo, od sela do sela, u potrazi za nekim komadićem kozjeg sira i ostataka hleba toliko bajatog da je Mazgrouv pomislio da bi mu možda bolje bilo da jede sopstvene cipele. Nisu mogli da naslute kakva ih sudbina čeka, ali su bili prilično uvereni da ih ovi ljudi neće predati

Nemcima. Iako su Amerikanci i lokalno srpsko stanovništvo mogli da komuniciraju jedino gestovima i mimikom, piloti su stekli utisak da su ti crnomanjasti, preplanuli ljudi na njihovoj strani. Žene su im vidale rane i hranile ih što su bolje mogle, dok su ih muškarci štitili od nacističkih patrola koje su na sve strane tražile savezničke pilote iz oborenih aviona, nastojeći da se tih pilota dočepaju pre nego što se oni domognu bezbedne teritorije.

Iako je izgledalo da se ovom lokalnom stanovništvu može verovati, Mazgrouv je i dalje bio na oprezu. Posade bombardera bile su upozorene da su neki Jugosloveni simpatizeri nacista i da bi ih mogli izručiti Nemcima, koji njihovu zemlju drže pod okupacijom od 1941. U stvari, bili su upozoreni da će stanovnici te oblasti oborenim pilotima odseći uši, a zatim ih predati Nemcima. Međutim, krupni čovek koji je pratio Amerikance delovao je prilično prijateljski. Ipak, seljaci su bili ti koji imaju puške. Da ne vode oni možda Mazgrouva i ostale na neko drugo mesto gde će ih sve sakupiti pre nego što ih predaju? Možda u neku nemačku jedinicu koja je ponudila nagradu za američke pilote? To nije izgledalo verovatno, ali Mazgrouv nije mogao da prestane da brine i razmišlja o tome hoće li se ovo neobično putovanje dobro završiti. Bio je prepušten na milost i nemilost ljudima koje nije mogao da razume, a oni su ga vodili unaokolo, s jednog mesta na drugo, umesto da jednostavno dopuste Amerikancima da se sami sakriju. Pitao se i da li ih bilo ko traži. Nadao se da on i drugi oboreni piloti nisu zaboravljeni, da se ne misli da su poginuli na nacističkoj teritoriji.

Njegovo neobično putovanje trajalo je četiri dana, otkako je iskočio iz svog bombardera B-24 iznad severnog dela Jugoslavije, iza neprijateljskih linija. Njegova osma misija – bombardovanje naftonosnih polja u Ploeštiju, u Rumuniji, kao veoma značajnog izvora goriva za nemačku ratnu mašineriju – bila je, kako se ispostavilo, poslednja. Sve u svemu, Mazgrouv je smatrao da je srećan što je živ i što je prošao bez težih povreda, za razliku od nekih Amerikanaca iz njegove grupe. Jedan od njih je zadobio težak prelom noge prilikom skoka padobranom, i svaki put kada bi mu se lice iskrivilo od bola

tokom celodnevnog pešačenja, Mazgrouv je bio srećan što on može da se požali samo na glad, povremeno na žeđ i na umor. Znajući kako je za dlaku uspeo da pobegne iz pogođenog bombardera, Mazgrouv je bio srećan što uopšte može bilo kuda da ide umesto da leži mrtav u olupini. A s obzirom na sve nemačke patrole u ovoj oblasti, bio je srećan i zbog toga što može da korača a da mu neki Nemac ne zabija puščanu cev u leđa. Mazgrouv je u poslednjem trenutku izašao iz bombardera, neposredno pre nego što se letelica razbila o jugoslovenske planine, tako da je bio razdvojen od ostalih devet članova posade koji su pre njega napustili avion i koji su zbog toga bili nekoliko milja ispred njega. Verovao je da su se lepo spustili na zemlju, ali je brinuo da su ih možda zarobili Nemci. Proći će dosta vremena pre nego što bude shvatio da je njegova zabrinutost bila opravdana i da je on jedini član posade koji nije odmah pao neprijatelju u ruke. Ispostavilo se da ga je spaslo upravo to što se našao zarobljen u donjoj rotacionoj kupoli i što mu je bilo potrebno nekoliko minuta ispunjenih agonijom da se izvuče, dok su svi drugi već bili napustili bombarder koji je ubrzano gubio visinu. On, naravno, nije bio na sigurnom i pridružio se stotinama drugih pilota koji su uspeli da se izvuku iz aviona i izbegnu da ih nacisti zarobe, ali su se onda našli u pravom paklu neizvesnosti i zebnje, nesigurni u ono što ih čeka.

Već je padao mrak kada je Mazgrouv ušao u kuću s još tri Amerikanca, pošto je grupa bila podeljena u nekoliko kuća u selu. Prilično krupna žena, očigledno supruga i majka, pokretom ih je pozvala da sednu za grubo istesan, pohaban drveni sto, a zatim je počela da iznosi pred njih oskudne količine hrane – malo kozjeg sira, bajatog hleba i komadiće trulog krompira. Isti prizor viđali su i u drugim selima. Iako su bili potpuno izgladneli, trudili su se da ne jedu halapljivo. Već su znali da je seljacima teško da ih hrane i da obrok koji su dobili verovatno znači da ovo dvoje ljudi, možda čak i njihova deca, večeras neće jesti. Trudili su se da jedu pristojno iz poštovanja prema darežljivosti ove porodice, smeškajući se i klimajući glavom u znak zahvalnosti ženi koja je sedela i posmatrala ih.

U trenutku kada je Mazgrouv s mukom gutao poslednji komad suvog hleba, vrata su se otvorila i ušao je neki čovek, rekao nešto ženi koja je odgovorila, a zatim ustala, ostavljajući muškarce same. Mazgrouv i drugi Amerikanci klimnuli su glavom čoveku koji je ušao i okačio kapu na drvenu kuku, ali nije ništa rekao. Tokom proteklih nekoliko dana već su prestali da se obraćaju lokalnom stanovništvu jer niko nije mogao da ih razume. Čovek im se pridružio za stolom i uzvratio im osmeh kada su neki od Amerikanaca klimnuli glavom i nasmešili se pokazujući gestovima da su zahvalni za hranu, podižući komad hleba ili šolju mleka.

„Vi ste Amerikanci?", upitao je on.

Amerikanci su bili zaprepašćeni i uzbuđeni. Pogledali su jedan drugog, a zatim su uprli poglede u jedinog Jugoslovena koga su upoznali a koji je umeo da govori engleski.

„Da, da. Mi smo Amerikanci", sva trojica povikaše uglas.

Čovek im se predstavio, ali njegovo ime je bila prava zbrka suglasnika i samoglasnika koju Amerikanci nisu mogli da shvate. Upitao ih je da li im treba više hrane, ali Mazgrouv i druga dvojica su znali da ne treba da odgovore potvrdno. Iako su i dalje bili gladni, nisu mogli da traže od ovog čoveka i ono malo hrane koju je možda čuvao za svoju porodicu.

Uzbuđeni što su pronašli nekoga ko govori engleski, Amerikanci su na trenutak bili potpuno zbunjeni i nisu znali šta da kažu. Čovek s druge strane stola je progovorio umesto njih:

„Ja sam direktor škole", kazao je. „Učim engleski."

„Direktor. O, dobro", rekao je Mazgrouv klimajući glavom. Malo je zastao, a zatim nastavio: „Veoma dobro govorite engleski", govorio je sporo, za svaki slučaj, možda ovaj čovek ipak ne vlada tako dobro engleskim jezikom. „Gde se nalazimo?"

Čovek je odgovorio nešto na jugoslovenskom, što je, kao i njegovo ime, ovim ljudima zvučalo kao zbrka suglasnika i samoglasnika. Uostalom, njih nije u suštini mnogo zanimalo ime sela. Želeli su da znaju šta će biti s njima.

Jedan Amerikanac je progovorio: „Da li ćemo ostati ovde? Da li su nas doveli kod vas zato što vi govorite engleski?"